

Hoofdstuk 2

Het potentieel lichaam van de politiek

Over emocratie, mediocratie en populisme

Joachim Duyndam

1. Inleiding: emocratie, mediocratie

Uitgangspunt van dit hoofdstuk is dat een goede theorie nodig is om de huidige situatie van de politiek in Nederland, en überhaupt in de westerse wereld, te begrijpen. Die huidige situatie laat zich samenvatten met de termen ‘emocratie’, ‘mediocratie’ en ‘populisme’. Dit hoofdstuk beoogt die goede theorie te bieden, of althans, binnen de beperkte kaders van één hoofdstuk, een aanzet daartoe te bieden. De theorie focust op emoties in de politiek, en ruimer: in de publieke ruimte. De theorie laat zien dat emoties in de publieke ruimte een houvast, een kader, een ‘betekenishorizon’ nodig hebben, enerzijds om überhaupt collectief beleefd en gedeeld te kunnen worden, en anderzijds om betekenis kunnen hebben. Een houvast (kader, betekenishorizon) dus, om in de publieke ruimte gezamenlijk betekenisvolle emoties te kunnen beleven en delen. Ik noem dit houvast: potentieel lichaam. De theorie laat zien dat een potentieel lichaam nodig is, maar dat het potentieel lichaam als collectief construct ook vatbaar is voor manipulatie. Het is deze manipulatie die we vandaag zien gebeuren door het, bedoeld of onbedoeld, samengaan van emocratie, mediocratie en populisme.

Het neologisme ‘emocratie’ is een contaminatie van ‘emotie’ en ‘democratie’. Volgens het Algemeen Nederlands Woordenboek valt de vroegste datering van dit woord in het jaar 2000, en betekent het: democratie waarin emoties centraal staan.¹ Andere omschrijvingen verwijzen naar een samenleving waarin emoties belangrijker worden geacht dan gezond verstand.² Deze omschrijvingen zijn niet onjuist, maar zij miskennen het element ‘-cratie’ in emocratie. Zoals ‘democratie’ betekent ‘[waar] het volk (Grieks: *demos*) regeert (Grieks: *cratein*)’, zo verwijst ‘emocratie’ naar een samenleving waar emoties *regeren*, bepalend zijn, de dienst uitmaken. Veel politieke analyses

1 <http://anw.inl.nl/article/emocratie> (geraadpleegd 23/07/2019).

2 <https://www.ensie.nl/betekenis/emocratie>; <https://nl.wiktionary.org/wiki/emocratie>; <https://www.encyclo.nl/begrip/emocratie> (geraadpleegd 23/07/2019).

betogen dat de politiek vandaag, met name in het westen, wordt beheerst door emoties. En dat populistten, in plaats van een politieke visie te verdedigen, even handig als meesterlijk de emoties van de burger-kiezer weten te bespelen – iets waartegen de ‘oude politiek’ geen verweer zou hebben.

Uiteraard zijn er ook andere theorieën en benaderingen mogelijk om, met andere focussen, de huidige situatie van de politiek in westerse landen te duiden. Denk aan identiteitspolitiek, de rol van *fake news*, veranderend leiderschap, enzovoort. Sommige daarvan komen aan bod in de andere hoofdstukken van dit boek. Dit hoofdstuk focust op de rol van emoties in de publieke ruimte van de politiek. Daartoe neem ik een kleine duik in emotietheorieën, met name waar het gaat over het delen en communiceren van gevoelens, zoals in empathie. De analyse van empathie leidt tot het kernbegrip van dit hoofdstuk: potentieel lichaam. Dit geeft ons het perspectief van waaruit de kongsj tussen emocratie, mediocratie en populisme geduid kan worden.

2. Emoties authentiek?

Maar wat is eigenlijk het probleem? Hoezo emotionele manipulatie? Je hoeft toch niet alles te geloven wat in de media wordt verteld en getoond? Onze neoliberale cultuur gaat uit van zelfstandig denkende mensen, die heus wel weten wat ze doen; die zelfbewust en selectief hun eigen mening vormen; en die zich keuzevrij op de verschillende markten begeven die onze cultuur biedt: niet alleen de goederen- en dienstenmarkt, maar ook de banenmarkt, de vrijetijdsmarkt, de relatiemarkt, en ja, ook de politieke markt. In het neoliberale westen is een individualistisch mensbeeld dominant: mensen zijn autonome subjecten die op authentieke wijze hun eigen leven vormgeven.

De theorie van het potentieel lichaam gaat uit van een niet-zelfgenoegzaam subject. De theorie bestrijdt niet de idealen van autonomie en authenticiteit. Zij zet vraagtekens bij de vermeende *vanzelfsprekendheid* van deze idealen, en bij de *dominantie* van het neoliberale mensbeeld waarin het ‘zelf’ de kern is van kennis, handelen, en zingeven. Ook in de theorie van het potentieel lichaam zijn autonomie en authenticiteit belangrijke waarden, maar ze worden begrepen als responsief, als niet-vanzelfspreekende antwoorden op respectievelijk heteronomie en oneigenlijkheid. Het onzelfgenoegzaam subject in de theorie van het potentieel lichaam is een responsief, een ‘antwoordelijk’ subject. De theorie van het potentieel lichaam pretendeert niet een totale verwerping of weerlegging van het neoliberale gedachtegoed te zijn, zij is eerder een correctie. Een correctie die, zoals gezegd, focust op emoties. Het zelf, dat in het neoliberalisme een vanzelfsprekend centrale en zelfstandige status heeft, is in de theorie van het potentieel lichaam een niet-zelfgenoegzaam, ‘antwoordelijk’ zelf.

Vanuit een individualistisch mensbeeld worden emoties opgevat als iets van individuen. In ons gewone alledaagse zelfbeeld en zelfverstaan (de *common sense*) wordt deze opvatting vandaag breed gedeeld: in je emoties ben je helemaal authentiek; je gevoel toont wie je zelf bent, wat je eigenlijk vindt, en het laat je weten, als je goed naar je eigen gevoel luistert, wat je zou moeten doen of laten. Cognitieve opvattingen van emoties, waarover zo dadelijk meer, legitimeren dit zelf-informatieve karakter van onze emoties, deze functie van emoties als bron van zelfkennis.

Op deze breed gedeelde *common sense* opvatting valt echter nogal wat af te dingen, en in het verlengde daarvan op het achterliggende individualistische mensbeeld. In de eerste plaats zijn veel emoties besmettelijk. Dit is evident het geval bij emoties als angst, woede, begeerte en vrolijkheid (zoals de slappe lach). Deze slaan soms in *no time* over van de ene mens op de andere, en zij kunnen zo hele groepen en zelfs massa's in hun greep krijgen. Vanuit een evolutionair overlevingsstandpunt is deze besmettelijkheid goed verklaarbaar: individuen die ongevoelig zouden zijn voor de waarschuwing van angst of woede, of voor de attendering op voedsel of ander voordeel van de begeerte, of voor het enthousiasme van de saamhorigheid, hebben evolutionair gezien minder overlevingskans. Maar ook minder eenduidige en meer gecompliceerde emoties kunnen aanstekelijk werken. Kunstzinnig genot in bepaalde kringen, morele afkeuring door een *celebrity*, en bewondering voor een idool verleiden vaak tot overname van deze emoties door hen die zich graag identificeren met respectievelijk deze kringen, de *celebrity* in kwestie of de bewonderaars van het idool. In deze lijn ligt ook het mode-karakter van sommige emoties. Zo was tot voor kort in Nederland, en misschien nog steeds, onbehagen in de mode onder intellectuelen (zo ongeveer als de walging van Sartre dat was aan het einde van jaren 1930). Boeken over onbehagen werden grif verkocht, en diverse 'onbehaaglijken' kwamen in talkshows op tv hun tijdsdiagnoses geven.³ Tenslotte kennen we de expliciete manipulaties van gevoelens in de emotie-tv en in manifestaties als de André Hazes herdenkingen.

De besmettelijkheid van emoties kan dus erg nuttig, voordelig en zelfs heel aangenaam zijn, maar zij ondergraaft het idee dat emoties per definitie authentiek zijn. Veel van wat wij voelen is overgenomen van anderen of beïnvloed door heersende stemmingen. Je hoeft niet eens een propagandist van de authenticiteit te zijn om dit een onverdraaglijke gedachte te vinden. Ons zelfbeeld raakt erdoor aan het wankelen.

3 Ad Verbrugge, *Tijd van onbehagen. Filosofische essays over een cultuur op drift* (Amsterdam: SUN, 2004).

3. Het ervaren van emoties

Hoe ervaren wij eigenlijk emoties? Authentiek of niet, en of we emoties nu cognitief of (klassiek) als irrationeel opvatten, vanuit een individualistisch mensbeeld of anderszins, in alle gevallen is een emotie subjectief. Dat wil ten eerste zeggen dat een emotie altijd door iemand, een subject, wordt ervaren. Net zoals waarnemen, denken, willen, verlangen, lijden, handelen, ondergaan en zingeven altijd een waarnemend, denkend, handelend, enzovoort subject veronderstellen, zo geldt dat ook voor voelen. Bij emoties is er altijd een subject dat voelt. Subjectief betekent ten tweede dat een emotie op iets gericht is, ergens over gaat. Net zoals je niet kunt waarnemen zonder *iets* waar te nemen, en niet kunt willen zonder *iets* te willen, kun je ook niet voelen zonder *iets* te voelen. In de filosofie heet dit dat emoties – net als waarnemen, denken, willen enzovoort – ‘intentioneel’ zijn (Kenny⁴). De verhouding wordt echter nog beter uitgedrukt door te zeggen dat emoties belanghebbend of een relatie van interesse zijn.

Op dit punt lopen de cognitieve en de meer klassieke opvattingen van emoties uiteen. Voordat ik verder inga op het besmettelijke of aanstekelijke karakter van emoties, in relatie tot potentieel lichaam, wil ik eerst de cognitieve en klassieke opvatting van emoties dichter bij elkaar brengen. Een cognitieve opvatting van emoties houdt kort gezegd in dat emoties een kenniskarakter hebben, informatief zijn. Mijn angst zegt mij dat er gevaar dreigt, mijn blijdschap laat mij weten dat het er goed voor mij uit ziet, en mijn jaloezie waarschuwt me dat iemand het misschien met mijn vriendin aanlegt. Dat ik mij hierin kan vergissen bevestigt het cognitieve karakter van emoties: nieuwe informatie verandert de emotie. Terwijl de cognitieve opvattingen emoties als subject-object relaties opvatten – een emotie als een gepaste en verstandige reactie op een ‘object’ (iemand, iets, een gebeurtenis, een situatie)⁵ – heeft de meer klassieke pre-cognitivistische theorie van de negentiende-eeuwer William James (1842-1910) een diepere laag, die bij de cognitivisten verloren gegaan lijkt. Deze diepere laag houdt verband met wat Heleen Pott de (bij de cognitivisten verdwenen) lichamelijke van emoties noemt.⁶ Om deze diepere laag in beeld te krijgen keert James in zijn beroemde artikel “What is an emotion?” de volgorde om die we gewoonlijk aanbrengen in de emotie tussen

4 Anthony Kenny, *Action, Emotion, and Will* (Bristol: Thoemmes Press, 1994 [1963]).

5 Nico Frijda, *De wetten der emoties* (Amsterdam: Bert Bakker, 2011).

6 Heleen Pott, “James als neurofenomenoloog. Emoties in de filosofische antropologie van William James”, *Tijdschrift voor Filosofie* 75 (2013), 91-120; Idem, *De liefde van Alcibiades* (Amsterdam: Boom, 1992).

aanleiding, emotie en expressie.⁷ Anders dan we meestal denken, zegt James, veroorzaakt een aanleiding eerst een expressie, waarna de gewaarwording van deze expressie door het subject de emotie is. Een gevaar veroorzaakt bij mij trillingen, zweten, en de neiging om weg te rennen. De gewaarwording nu bij mijzelf van deze lichamelijke effecten *is* de emotie angst. Iets naars of pijnlijks veroorzaakt bij mij tranen, en mijn gewaarwording van mijn tranen is het verdriet dat ik voel. Wij huilen dus volgens James niet omdat we verdriet hebben, maar we hebben verdriet omdat we huilen. En we vluchten niet omdat we bang zijn, maar we zijn bang omdat we vluchten. Het sterker worden van de emotie als de expressie sterker wordt onderstreept de opvatting van James. Zo neemt bij vluchten de paniek toe, terwijl cognitief gezien het gevaar juist kleiner wordt door ervan weg te lopen. En sommige mensen versterken hun seksuele lustbeleving door er hevig bij te kreunen.

Wat in de cognitieve theorieën ontbreekt en wat de emotie-theorie van James juist wel laat zien ligt inderdaad op het vlak van de lichamelijkheid, zoals Heleen Pott terecht opmerkt.⁸ Meer precies gaat het om het zelfgewaarwordingsaspect van emoties. In een emotie neem ik altijd op een bepaalde manier mijzelf waar. Als ik bang ben voel ik mij angstig, als ik boos ben voel ik mij woedend, en ook als ik mij schaam of me juist opgelucht of blij voel over iets, dan voel ik op een bepaalde manier mijzelf. Op deze bepaalde manier van mijzelf gewaarworden kom ik zo dadelijk terug. In mijn dissertatie *Denken, passie en compassie*⁹ en in recentere artikelen¹⁰ heb ik een synthese voorgesteld tussen de zelfgewaarwording en de cognitieve aspecten van emoties in een verbindend concept, uitgedrukt in de formule ‘ik voel mij v tot x’. Deze formule articuleert een emotie als een gewaarwording van mijzelf (ik voel mij) in relatie tot een reden of aanleiding (x). De v in de formule ‘ik voel mij v tot x’ staat voor voelen, en ‘tot x’ verwijst naar de cognitieve relatie met de reden of aanleiding voor de emotie. Vrijwel al onze emoties kunnen zo worden begrepen: ik schaam mij (v) over mijn misstap (x); ik voel me opgelucht (v) over die uitslag (x); ik voel mij angstig (v) over het toenemende geweld (x); ik voel me blij (v)

7 William James, “What is an emotion?”, *Mind* 9 (1884), 188-205.

8 Heleen Pott, “De herontdekking van het lichaam in het interdisciplinaire emotieonderzoek”, *Waardenwerk* 53 (2013), 33-41.

9 Joachim Duyndam, *Denken, passie en compassie. Tijdreizen naar gemeenschap* (Kampen: Kok Agora, 1997).

10 Joachim Duyndam, “Haptotherapy and Empathy”, *International Journal of Haptonomy and Haptotherapy* (ijhh.org, 03/02/13); Idem, “De kennis van emoties”, *Waardenwerk* 54/55 (2013), 183-191.

als ik jou (x) zie. De formule articuleert zowel het (innerlijke) zelfgewaarwordingsaspect van de emotie – de gevoelskant – als de (uiterlijke) cognitieve, informatieve, communicabele relatie tot de aanleiding die de emotie oproept, ofwel het ‘object’ van de emotie: diegene of datgene waarop de emotie betrekking heeft. Overigens betekent dit niet, ook al kunnen vrijwel al onze emoties volgens deze formule worden gearticuleerd en begrepen, dat dit de vorm zou zijn waarin emoties worden gecommuniceerd. Integendeel, een communicatieve uitspraak van de vorm ‘ik voel mij v tot x’ suggereert een reflexiviteit die emoties nu juist meestal niet hebben. Het typisch emotionele van een emotie is immers dat we erin opgaan. Dit opgaan-in hangt samen met de wijze waarop ik in een emotie mijzelf waarneem, en die ik zal duiden als ‘exposief’.

4. De paradox van het zelf in de zelfgewaarwording: “ik merk”

Ik zal nu laten zien dat dit zelfgewaarwordingsaspect van emoties samenhangt met het onzelfgenoegzaam subject in de theorie van het potentieel lichaam. Maar eerst stuiten we hier nog even op een paradox. Zonet zei ik dat emoties kunnen worden gearticuleerd in de formule ‘ik voel mij v tot x’, en dat zij daardoor in de theorie kunnen worden begrepen, maar dat dit niet de gebruikelijke wijze van communiceren van emoties is. Vandaag hoor je echter in toenemende mate mensen “ik merk” toevoegen aan wat ze beweren, vinden, verdedigen, of bekritisieren. Waar een student, in discussie met mij als docent, voorheen zei “ik ben het niet met u eens”, hoor je deze vandaag zeggen: “ik merk dat ik het er niet mee eens ben”. In termen van ik-voel-mij-v-tot-x: ik voel mij v (ongemakkelijk) tot x (bij wat u zegt). Toen ik een (andere) student eens aansprak op ongeoorloofd gedrag, reageerde deze brutaalweg met “ik merk dat ik dit vervelend vind” (nou, dat merkte ik ook!). Het lijkt erop dat mensen met “ik merk” hun beweringen willen legitimeren, gezag willen geven. Het gezag van het eigen gevoel, dat je, bijvoorbeeld als opponent in een discussie, moeilijk kunt tegenspreken (“dat voel jij helemaal niet zo”). Ongetwijfeld hangt dit samen met de extreme subjectivering in onze neoliberale cultuur, meer precies met de subjectivering van de legitimatie: iets is waar, goed of mooi, omdat ik dat vind, meen of zo voel. De markt is hier het paradigma. In een marktencultuur wordt de subjectivering van de legitimatie uitgedrukt in de zinspreuk ‘de klant is koning’.

De paradox van de modieuze “ik merk”-formulering is dat deze een reflexiviteit impliceert die de zelfgewaarwording in de emotie nu juist niet heeft. Het ‘zelf’ van de zelfgewaarwording wordt daarmee ernstig overschat – met alle gevolgen van dien, zoals we nog zullen zien. De aard van de gewaarwording van zichzelf in een emotie duid ik aan met de term

‘exposief’, verwijzend naar *exposure*, blootgesteld zijn aan. Er wordt een vorm van waarneming mee bedoeld waarbij het waarnemend subject opgaat in het waargenomen object. Ik stipte dat zojuist al aan. Het is een waarneming waarin het subject aan het object staat blootgesteld; een waarneming waarbij het subject door het object wordt omgeven, of opgeslokt. Zoals je aan een storm kunt zijn blootgesteld, of aan de gloed van een vuur. Of omgeven door water tijdens het zwemmen. In deze vorm van waarneming neem ik geen ‘dingen’ waar, geen objecten op afstand, maar heeft het object het karakter van een omgeving, in de letterlijke zin, waaraan het subject staat blootgesteld. Iets dat mij omgeeft, of waarin ik opga. Zo is ook de ‘inwendige’ van een emotie – de gewaarwording van het voelen van zichzelf als angstig, woedend, opgelucht of blij – exposief van aard. Terwijl de uitwendige kant van een emotie een relatie met een object is: het beest waar ik bang voor ben, de examenuitslag waarover ik opgelucht ben, enzovoort, is de ‘binnenkant’ van de emotie een opgaan in mezelf, een blootgesteld zijn aan mijn angstige of opgeluchte zelf.

Met deze exposieve zelfgewaarwording, die in mijn opvatting dus de binnenkant van emoties vormt, is iets merkwaardigs aan de hand. Zij verschilt in een belangrijk opzicht van gewone zintuiglijke waarnemingen zoals zien en horen. In klassiek fenomenologische termen kan men van zintuiglijke waarnemingen zeggen, dat elke actuele gewaarwording van iets als het ware omgeven wordt door een horizon van potentiële gewaarwordingen.¹¹ Als ik bijvoorbeeld een bed voor mij zie staan, wordt mijn actuele gewaarwording van één kant ervan omgeven door potentiële gewaarwordingen van de andere kanten van het bed (die ik op dat moment niet actueel zie, maar wel zou kunnen zien – vandaar de term potentieel – als ik om het bed heen zou lopen), alsook van potentiële gewaarwordingen van andere dingen in de nabijheid van het bed, waar ik op dat moment niet actueel op gericht ben. Deze actuele en potentiële gewaarwordingen vormen *tezamen* mijn waarneming van het bed. De potentiële gewaarwordingen vormen een belangrijke bijdrage aan wat ik actueel zie. Zij ondersteunen mijn waarneming in die zin dat ik echt een bed zie, en dat dit geen hallucinatie of luchtspiegeling is. En zij bepalen mede de betekenis van wat ik zie. Zo maakt het nogal een verschil voor wat ik zie, of het bed in een slaapkamer staat, in een ziekenhuis, of in de spreekkamer van de psychoanalyticus.

In een exposieve gewaarwording, zoals de zelfgewaarwording in emoties, lijkt er geen ruimte te zijn voor potentialiteit. Als de waarnemer in

11 Edmund Husserl, “Pure Phenomenology, its Method, and its Field over Investigation”, in Dermot Moran & Timothy Mooney (eds.), *The Phenomenology Reader* (London and New York: Routledge, 2002 [1917]), 124-133.

het waargenomene opgaat is er geen horizon, en evenmin is het mogelijk andere kanten aan het waargenomene te onderkennen. Een exposieve gewaarwording is zagezegd een gewaarwording van alleen maar actualiteit. Toch zijn exposieve waarnemingen niet altijd schimmig en onvast, als luchtspiegelingen of hallucinaties. Ook zijn zij niet altijd betekenisloos. Integendeel, zij zijn meestal min of meer stabiel, en zij hebben wel degelijk betekenis. In mijn opvatting is bij emoties de stabiliteit- en betekenisgevende potentialiteit afkomstig van een potentieel lichaam. Wat de potentialiteitshorizon is voor zintuiglijke waarnemingen, is het potentieel lichaam voor de exposieve zelfgewartwording in onze emoties. De meest primaire en bekende gedaante van een potentieel lichaam is de empathie van anderen. Empathische anderen voegen potentiële gewaarwordingen toe aan mijn actuele exposieve zelfgewartwordingen, waardoor deze stabiliteit en betekenis krijgen. Anderen zijn in dit opzicht even onvermijdelijk als onmisbaar. De ondersteunende werking van empathie, die de meesten van ons waarschijnlijk uit ervaring kennen, is in mijn opvatting dus verklaarbaar uit het potentiële karakter ervan. Ik ga nu eerst in op empathie, als primaire gedaante van het potentieel lichaam, daarna komen andere gedaantes aan bod.

5. Het potentieel lichaam van empathie

Anders dan vaak wordt gedacht heeft empathie niet alleen, en zelfs niet in de eerste plaats, betrekking op de cognitieve kant van emoties (tot x), maar vooral op de zelfgewartwordingskant (het zichzelf v voelen). Alleen zo kan het helende en steunende effect van empathie worden begrepen. Anders gezegd: mijn empathie heeft betrekking op de zelfgewartwordelijke binnenkant van iemands emotie, niet op de cognitieve, bespreekbare buitenkant. Praten over het object van een emotie is nog geen empathie. Sterker: het is er vaak het tegendeel van. Geruststellend bedoelde uitspraken als “die hond bijt niet” (tegen een kind), “armoede is relatief” (tegen een bijstandsmoeder) of “er bestaan nog wel ergere ziektes” (tegen een patiënt) kunnen ware uitspraken zijn over het object van iemands angst, maar ze zijn weinig empathisch. Empathie heeft betrekking op de binnenkant van iemands emotie. Empathie voegt potentialiteit toe aan de alleen-maar-actualiteit van iemands innerlijke zelfgewartwording.

Hiermee kan tevens een hardnekkig misverstand omtrent empathie uit de weg worden geruimd. Het misverstand namelijk dat empathisch medeleven iemand die lijdt helemaal niet helpt, sterker nog, dat het daardoor alleen maar erger wordt. Zo wijst Nietzsche – de meest prominente criticus op dit punt – empathie in de door hem verguisde vorm van medelijden af, omdat dit het lijden zou verdubbelen: niet alleen het slachtoffer

lijdt, maar ook degene die medelijden met hem heeft lijdt op zijn beurt aan diens lijden. Nietzsche zou gelijk hebben, als degene die zich empathisch inleeft in iemand, actueel hetzelfde zou voelen als degene met wie hij empathie heeft. Maar zoals ik zojuist heb laten zien, heb ik, als ik mij empathisch in iemands emoties inleef, niet actueel dezelfde gevoelens als hij, maar potentieel.

Empathie is het zich gevoelsmatig inleven in een ander, niet door hetzelfde te voelen als de ander, of door de gevoelens van de ander over te nemen, maar door de actuele emotie van de ander (verdriet, pijn, boosheid, schaamte, maar ook opluchting en vreugde) te beantwoorden met een potentiële emotie ten opzichte van datgene waarover die ander actuele emoties heeft. Als de ander actueel verdriet heeft over een verlies, bestaat mijn empathische reactie daarop uit potentieel verdriet. Geen actueel verdriet, want het is niet mijn verlies, maar een reactie vanuit het besef dat mij iets dergelijks zou kunnen overkomen, of wellicht in het verleden daadwerkelijk is gebeurd. Verdriet dat ik me kan indenken, me kan voorstellen, kan verbeelden. Een gevoel van kwetsbaarheid. Mogelijke, potentiële kwetsing. Dat in dit besef soms angst meespeelt, vormt een extra argument voor het potentiële karakter van empathie. Angst kan immers worden begrepen als potentiële pijn. De potentialiteit van de empathie, gevoegd bij de actualiteit van de emotie waarop de empathie betrekking heeft, bevestigt deze emotie, geeft deze erkenning, maakt deze draaglijk, hanteerbaar, en zorgt ervoor dat iemand niet in zijn emotie verdrinkt. Empathie bevrijdt iemands emoties van een principiële eenzaamheid, en helpt de onderhavige emoties betekenis te geven.

6. Vatbaar voor besmetting en beïnvloeding

Hiermee hoop ik te hebben aangetoond dat het onderscheid tussen actuele en potentiële gewaarwordingen niet louter theoretisch is, maar daadwerkelijk gevoeld kan worden. Het onderscheid biedt bovendien de mogelijkheid zich te weren tegen de besmettelijkheid of aanstekelijkheid van emoties. De vatbaarheid van emoties voor besmetting of beïnvloeding hangt samen met het explosieve karakter van de zelfgewartwording in emoties. Juist omdat deze zelfgewartwording in principe louter actueel is, en uit zichzelf potentialiteit ontbeert, zoekt zij houvast in de emoties van anderen – door deze over te nemen of te imiteren. Meer algemeen: zij zoekt houvast in een potentieel lichaam. Deze aan de emotie inherente neiging tot houvast zoeken in de emoties van anderen wordt nog versterkt door de relationele structuur van interesse, die hierboven werd genoemd in verband met het subjectieve karakter van emoties. Als ik emoties over iets heb – blij of verdrietig, boos of verlangend – betekent dit dat ik op een of andere manier

belang heb bij dat iets. Emoties zijn onze belangenbehartigers, zegt Nico Frijda.¹²

Vanuit de zogeheten mimetische theorie, zoals ontwikkeld door René Girard en anderen, weten we hoe relaties van interesse en belangen beïnvloed worden door anderen.¹³ Verwijzend naar het Griekse woord *mimesis*, dat onder andere nabootsing of imitatie betekent, begrijpt de mimetische theorie het menselijk doen en laten, inclusief denken, handelen en zingen, als gemotiveerd door nabootsing. De theorie gaat niet over na-apen of kopieergedrag zonder meer, zij gaat over wat Girard de mimetische begeerte noemt. Onze verlangens, wensen, strevingen komen niet uit ons individuele zelf voort, maar ontstaan, worden bevorderd en onderhouden doordat anderen hetzelfde verlangen, wensen of nastreven. De ander fungeert in de begeerte als model, aldus Girard. Ik begeer iets omdat een ander hetzelfde begeert, bijvoorbeeld door zich er de trotste eigenaar van te tonen. Dat kan in principe van alles zijn: de iets grotere auto van mijn buurman, de facelift van een collega, een nieuw speeltje, een vakantiebestemming die in de mode is, een medische kwaal, een politieke opinie, een verfijnde smaak, ook een vrouw wordt voor mij als man aantrekkelijk doordat een ander haar begeert.

De mimetische interesse geldt in principe elke belanghebbende relatie. Niet alleen het willen verkrijgen van iets, begeren, maar ook denken en ergens iets van vinden zijn mimetisch. Sommige visies en meningen zijn gewenst, en je hoort er helemaal bij als je er ook zo over denkt. Zelfs simpelweg naar iets kijken is kan al mimetisch zijn. Ga maar eens op een toeristische ‘trekpleister’ (het woord zegt het al) heel geïnteresseerd naar een willekeurig punt staan kijken, zoals ik eens in een mooi Palazzo in Florence heb gedaan. Onmiddellijk komen er dan mensen om je heen staan om naar hetzelfde punt te staren. En omdat ook emoties geïnteresseerde relaties zijn, zijn ook zij mimetisch. De mimetische interesse geldt in principe elke belanghebbende relatie – dus ook voor emoties, dat wil zeggen: ook voor de zelfgewaarwording in emoties in relatie tot een potentieel lichaam.

Zoals we hierboven al zagen is het potentieel lichaam voor de zelfgewaarwording wat de potentialiteitshorizon is voor onze zintuigelijke waarnemingen. Het potentieel lichaam geeft houvast aan de gevoelskant van

12 Nico Frijda, *De emoties. Een overzicht van onderzoek en theorie* (Amsterdam: Bert Bakker, 1988).

13 René Girard, *Mimesis and Theory. Essays on Literature and Criticism, 1953-2005* (Stanford CA: Stanford University Press, 2008); Michael Elias en André Lascaris (red.), *Rond de crisis. Reflecties vanuit de Girard Studiekring* (Almere: Parthenon, 2011).

onze emoties, en ze geeft deze betekenis, zoals de potentialiteitshorizon dat doet voor onze zintuigelijke waarnemingen. Hierboven zagen bij het voorbeeld van het bed dat de betekenis van wat we waarnemen afhangt van de potentialiteitsfactor in de waarneming. Sinds de hermeneutische wending in de filosofie in de twintigste eeuw – in gang gezet door Martin Heidegger, en voltrokken door Paul Ricoeur¹⁴ en Hans-Georg Gadamer¹⁵ – is deze betekenisgevende horizon van potentialiteit *verstaanshorizon* gaan heten. Voor zover verstaanshorizonten met anderen gedeeld worden, spreken we van cultuur, of eventueel subcultuur. Als leden van een gedeelde (sub)cultuur herkennen we, door onze gedeelde horizon van potentialiteit of zingeving, moeiteloos het verschil tussen een ziekenhuisbed, een divan bij de psychoanalyticus, een bed om in te slapen, of een bed voor seks, ook al heb je in sommige van deze bedden zelf nooit gelegen. Deze betekenissen verschijnen en worden verstaan als mogelijkheden. Het actuele heeft betekenis dankzij het potentiële. Anderen spelen hierin een essentiële rol. De zojuist genoemde potentiële gewaarwordingen die mijn actuele gewaarwording omgeven, en tot een reële waarneming van iets maken, zijn ook en vooral mogelijke gewaarwordingen door anderen. Ik kan iets als een bed, of als een stoel, of als wat dan ook waarnemen omdat anderen hetzelfde kunnen zien. Anderen hoeven niet al mijn waarnemingen feitelijk te bevestigen, maar het moet wel kunnen. Die anderen zijn niet alleen concrete anderen in mijn leefomgeving, maar ook voorbije anderen in de geschiedenis van de cultuur waarvan ik deel uitmaak. Culturele gewoontes als in een bed slapen en instituties als het ziekenhuis en de psychotherapie waren er allang voordat ik er was. Ook al kan ik in mijn omgang met deze gewoontes en instituties een zekere mate van eigen betekenis geven, hun betekenis is en wordt voor een groot deel bepaald door anderen. Als dit niet zo was, zouden we helemaal niet kunnen communiceren.

7. Het potentieel lichaam van de politiek

Door het exposieve karakter van de zelfgewartwording – de gevoelskant – in emoties, is het potentieel lichaam een essentieel onderdeel van emoties. Het subject is in emotioneel opzicht fundamenteel niet-zelfgenoegzaam. Zoals uit de analyse van empathie blijkt, hebben onze emoties het houvast van een potentieel lichaam nodig om niet schimmig en onvast te blijven

14 Paul Ricoeur, “Fenomenologie en hermeneutiek”, in: Th. De Boer et al. (red.), *Fenomenologie en kritiek*, Ter Zake. Fenomenologische Cahiers nr. 2 (Assen:Van Gorcum, 1981, 20-47).

15 Hans-Georg Gadamer, *Waarheid en methode. Hoofdpijnen van een filosofische hermeneutiek* (Nijmegen:Van tilt, 2014).

maar daadwerkelijk gevoeld te kunnen worden, en om betekenis te hebben. Naast de primaire vorm van het potentieel lichaam van empathie, biedt de cultuur tal van andere gedaantes van potentieel lichaam. Zo kunnen ook kunstwerken optreden als potentieel lichaam. Iedereen kent wel de ervaring dat je gevoelens van jezelf herkent in een bepaald kunstwerk. Je ziet je eigen jaloezie of achterdocht terug in een romanfiguur. Je herkent op het toneel de tragiek waar je zelf ook mee worstelt. Een bepaalde sonate drukt precies jouw verlangende liefde uit. Een schilderij kan soms beter dan woorden een stemming weergeven. Weemoed, verlangen, verdriet of juist intense vreugde worden verbeeld in een gedicht, een verhaal, een beeld of een stuk muziek, waardoor zij een lichaam krijgen, een vorm, waardoor zij herkenning mogelijk maken – en belangrijk: waardoor zij bestaansbevestiging en betekenis krijgen. Herkenning die zowel een moment van vervreemding teweeg kan brengen als het vreemde geluk van de verzoening.¹⁶

Niet alleen kunstwerken, ook gewoonten, omgangsvormen, gedragsregels, relatie-netwerken, verhalen, spelen (denk aan de wereld van de sport), rituelen, een bepaald ethos, en zelfs dwangneurosen kunnen als potentiële lichaam werken. Deze voorbeelden maken duidelijk dat onze exposieve zelfgewaarwordingen niet voortdurend, op ieder moment van de dag houvast behoeven. Niet bij elke exposieve gewaarwording dreigt verdrinking. Gewoonlijk zijn de meesten heel best in staat te zwemmen, om zich normaal te bewegen in zelfgewaarwording zonder in een schimmige spookwereld te verkeren. ‘Gewoonlijk’ is hier letterlijk te nemen: gewoonlijk ‘wonen’ we in diverse potentiële lichamen die onze emoties realiteit en betekenis geven. Maar in kritieke omstandigheden en in situaties van onzekerheid kan er een expliciete behoefte aan een potentieel lichaam ontstaan. Volgens de al genoemde mimetische theorie van René Girard worden de crisissen die het gevolg zijn van de mimetische begeerte – doordat men door massale imitatie van elkaars begeerte allemaal ‘hetzelfde’ wil – beslecht door het zondebokmechanisme.¹⁷ De zondebok is een akelig maar heel goed voorbeeld van een potentieel lichaam dat gevoelens van onbehagen bevestigt, versterkt en kanaliseert. Door het potentieel lichaam van de zondebok krijgen deze gevoelens bestaansrecht en betekenis: de zondebok krijgt de schuld van de crisis.

De media hebben een bijzondere positie met betrekking tot het potentieel lichaam. Enerzijds zijn de gegeven voorbeelden van potentiële lichamen – kunstwerken, rituelen, zondebokken – zelf ‘media’ of ‘bemiddelaars’: zij bemiddelen onze emoties met die van anderen, waardoor deze

16 *Denken, passie en compassie*, 190-191.

17 René Girard, *De zondebok* (Kampen: Kok Agora; Kapellen: Pelckmans, 1986).

bestaansrecht en betekenis krijgen. Maar de media die vandaag in onze cultuur zo dominant zijn – tv, internet, sociale media – doen meer dan alleen bemiddelen. Zij *creëren* realiteiten, van feiten tot hypes. Daarbij focussen zij op wat opzienbarend, spectaculair, grotesk, sensationeel of scandaleus is. Deze focus bewijst dat zij op emoties gericht zijn, op de emotionele kant van het nieuws, de feiten, de wederwaardigheden en de opinies die zij communiceren. Zoals Nico Frijda laat zien, ontstaan emoties niet zozeer door de aanwezigheid van iets aangenaams of onaangenaams maar door de verandering van aangenaam naar meer of juist minder aangenaam, en andersom.¹⁸ Hij formuleert ‘de wet van het vergelijkend voelen’: de intensiteit van een emotie hangt af van de verhouding tussen dat wat er gebeurt en dat waarmee men dat gebeuren vergelijkt, welk laatste als maatstaf van de vergelijking geldt, waarbij deze maatstaf door gewenning verschuift. Niemand kijkt vandaag meer op van een naaktloper, op tv of op straat, terwijl dat nog niet zo heel lang geleden ophef zou veroorzaken. Vandaag komen de media met extremere vormen van seks en geweld om aandacht te trekken, omdat de maatstaf door gewenning is verschoven. De maatstaf van het vergelijkend voelen kan ook kwalitatief verschuiven. Tijdens het presidentschap van Bill Clinton heette de romance met zijn stagiaire ‘de Lewinski-affaire’. In het #MeToo tijdperk van vandaag heet het machtsmisbruik ‘de Clinton-affaire’.

Hoe ‘sterker’ (opzienbarender, spectaculairder, grotesker, sensationeler en scandaleuzer) de emotie, hoe ‘geslaagder’ de vergelijking met de door gewenning steeds verschuivende maatstaf, hoe hoger de kijkcijfers. Deze wet van Nico Frijda maakt inzichtelijk hoe de media de verschuivende maatstaf van het vergelijkend voelen *bepalen*, en daarmee voorschrijven hoe men zich moet voelen. Dat is, met andere woorden, media-cratie. En niet alleen: hoe hoger de kijkcijfers, maar ook: hoe groter de emotionele impact op kiezers. Wanneer een politieke partij in een propagandafilm een glorieus Nederlands verleden voortvoert, met helden (Michiel de Ruyter, Van Oldenbarnevelt), grote kunstenaars (Rembrandt, Vermeer), denkers (Erasmus, Spinoza), wetenschappers (Christiaan Huygens, Antoni van Leeuwenhoek), en symbolen (KLM, de Deltawerken), dan wordt daarmee

18 Nico Frijda, *De psychologie heeft zin* (Amsterdam: Prometheus, 1993), 114-116. Frijda geeft als voorbeelden: “Geld maakt niet gelukkig, maar geld krijgen is een groot genot, ongeacht hoeveel men al had; en geld verliezen is een ramp, ook al resteert nog steeds een aardig inkomen. De eerste lentedag is een vreugde, de laatste zomerdag vol weemoed, ook al hebben beide dezelfde hoeveelheid zonneschijn. Een nieuwe partner, een nieuwe baan, een nieuwe auto zijn opwindend, maar ‘het bezit van de zaak is het einde van het vermaak’, en we worden weer ongelukkig bij het verlies van wat gewoon geworden was.”

zeer bewust een maatstaf gecreëerd, om daarmee eerst emoties van grootsheid en trots op te roepen, en vervolgens – ten opzichte van die maatstaf – emoties van ongenoegen tot woede over de vermeende huidige staat van het land, en daarbij meteen de schuldigen aan wijzen.¹⁹

Zoals we in het voorgaande hebben gezien, hebben emoties het medium van een potentieel lichaam nodig om daadwerkelijk en betekenisvol gevoeld en gedeeld te kunnen worden. Uiteraard hebben ook opzettelijk gecreëerde emoties in de publieke ruimte zo'n potentieel lichaam nodig: het potentieel lichaam van de politiek, of preciezer: het potentieel lichaam van de politicus. In andere hoofdstukken in dit boek wordt uitgebreid ingegaan op wat precies wordt bedoeld met 'politiek', met *de* politiek versus *het* politieke, in de Franstalige literatuur respectievelijk gearticuleerd als 'la politique' en 'le politique'. Ik focus hier op de politicus (m/v). Hoe fungeert een politicus als potentieel lichaam? Een politicus wordt potentieel lichaam als hij of zij medium wordt in de zojuist beschreven zin. Als hij of zij de maatstaf weet te stellen, of zelfs te *worden* voor de emoties van anderen, in het bijzonder de zelfgewaarwordelijke v-kant van de emoties van anderen. Het potentieel lichaam verbindt zich immers precies met deze gevoelskant van de emoties. Dat kunnen 'positieve emoties' zijn: hoop, moed, vergevingsgezindheid – zoals deze bij uitstek door Nelson Mandela werden belichaamd. Maar dat kunnen ook 'negatieve emoties' zijn: afgunst op elites, angst voor vreemdelingen, en rassenhaat – zoals deze door sommige populistten worden gecultiveerd.

Een politicus *wordt* potentieel lichaam door zich tot instrument te maken, tot vertegenwoordiger en bemiddelaar, 'vertolker van de gevoelens van het volk'. Zoals een acteur zichzelf tot instrument maakt van het theater, en zoals een cabaretier zichzelf tot instrument maakt van de beleving en de ontroering ('de lach') van het publiek. Niet toevallig vertonen populistten grote overeenkomsten met acteurs en cabaretiers.

8. Slot

Hiermee is hopelijk duidelijk gemaakt hoe de theorie van het potentieel lichaam – die een theorie over emoties is – de werking van emoties in onze hedendaagse, door media gedomineerde publieke ruimte kan verklaren. Uiteraard kan deze uiteenzetting in één hoofdstuk niet anders dan beperkt zijn. Niet alleen is de weergave van de theorie fragmentarisch, en gefocust op één centraal concept daarbinnen – het potentieel lichaam – maar ook zijn niet alle implicaties en consequenties van deze benadering in dit ene hoofdstuk aan bod kunnen komen. Een vervolghoofdstuk (of

19 "Dit is het land van Forum voor Democratie": <https://youtu.be/rf1CcwW6DSY>

-artikel, of -boek) zou nog veel nauwkeuriger op de figuur van bepaalde populistten kunnen inzoomen. Hoe krijgen zij het voor elkaar om zichzelf tot instrument, tot potentieel lichaam van ‘de gevoelens van het volk’ te maken? Welke openlijke en verdrongen emoties zijn hier concreet in het spel, behalve – en wellicht onder of achter – de al genoemde ongenoegens en woede?

Er zit hoe dan ook een spanning tussen emocratie en democratie. Democratieën stelen op rationeel debat. Op onafhankelijke instituties en afgewogen oordeel. Niet op irrationeel reageren, charisma of impulsiviteit. Oppositie voeren door politici als Trump of Boris Johnson op leugens te betrappen werkt niet, omdat zij de ratio van waarheid en leugen omzeilen met spektakel en theater. Alexis de Tocqueville schreef in *De la démocratie en Amérique* dat een democratie geen volledige bescherming biedt tegen tirannie.²⁰ Maar een goed begrip vanuit een goede theorie helpt wel. Wat wij nodig hebben, en nu ook kunnen begrijpen waarom, is een beter potentieel lichaam.

20 Caroline de Gruyter, “Er is hoop. In het midden”, *NRC-Handelsblad* 3 augustus 2019, 15.